

بررسی مؤلفه‌های ساختاری و عناصر بصری قرآن شماره ۲۲۴۸۱ محفوظ در موزه ملی ایران.

نویسنده اول: زهره مرادپی

کارشناس ارشد هنر اسلامی، دانشگاه هنر ایران، دانشکده حفاظت و مرمت، تهران، ایران.

نویسنده دوم: دکتر سعید خودداری نائینی

دانشیار دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران.

چکیده:

کتاب‌آرایی قرآن از جمله هنرهایی است که به برکت دین مبین اسلام از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. کاتبان قرآن برای تذکر و تأکید بر مقدس بودن متن الهی نهایت سعی و اهتمام را در ارائه‌ی هر چه بهتر و زیباتر آن داشته‌اند. احترام و تکریم مسلمانان نسبت به قرآن و جایگاه آن تلاش و کوشش هنرمندان را در بحث ساختار و بکارگیری عناصر بصری جهت تزئین آن برانگیخته است، اهمیت کتاب‌آرایی قرآن در بین مسلمانان از سده‌های نخست، سبب افزایش فعالیت هنرمندان در جهت زیبا ساختن مصاحف شد، این زیباسازی، ابتدا در ارتباط مستقیم با متن قرآنی شکل گرفت. خوشنویسی، تذهیب و تجلید، نقش کلیدی در ساختار و عناصر بصری مصاحف داشته است. تذهیب مستقیماً تحت تأثیر تفکر اسلامی و ساختار محتوای قرآنی شکل گرفت و به همین سبب، هنرمندان از همان‌آغاز تا به امروز، بیش‌ترین تلاش خود را در آراستن قرآن بکاربرده‌اند و این تحولات و پیشرفت‌ها نشان از اهمیت و جایگاه ویژه کتاب‌آرایی قرآن در تمدن اسلامی دارد. این پژوهش درصدد است ضمن معرفی قرآن شماره ۲۲۴۸۱، محفوظ در موزه ملی ایران، مؤلفه‌های ساختاری و عناصر بصری بکاررفته در مصحف شریف را مورد بررسی قرار دهد. ضمن اینکه پژوهش پیش‌رو به روش توصیفی-تحلیلی انجام گرفته است و اطلاعات با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و شیوه میدانی یعنی مشاهده مستقیم نسخه خطی قرآن شماره ۲۲۴۸۱ محفوظ در موزه ملی ایران تدوین گردیده است.

کلید واژگان:

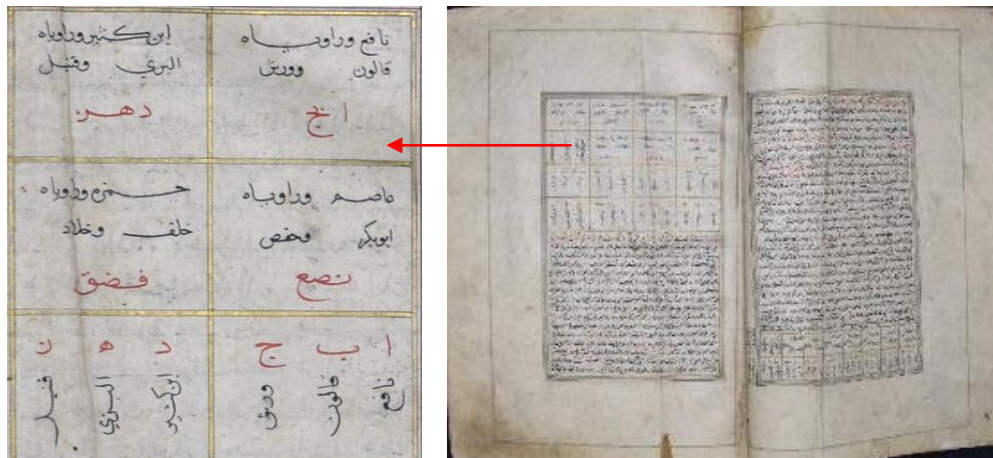
مؤلفه‌های ساختاری، عناصر بصری، تقسیمات قرآنی، قرآن شماره ۲۲۴۸۱، موزه ملی ایران.

مقدمه:

قرآن، کتاب وحی الهی، از همان آغاز نزول میان مسلمانان مورد تکریم قرار گرفت، و در سراسر بلاد اسلامی تلاش‌های بسیاری جهت زیباسازی این کتاب آسمانی انجام شده است. اما آنچه در کتابت قرآن اهمیت بسزایی دارد تقسیمات قرآنی است، این تقسیمات جهت سهولت در تلاوت قرآن از همان سده‌های نخست شکل گرفت. ضرورت وجود این تقسیمات موجب شکل‌گیری ساختار و عناصر بصری در مصاحف گردید. بررسی‌ها نشان می‌دهند که تقسیمات قرآنی قالب ثابتی در دوره‌های مختلف نداشته‌اند. و در هر دوره‌ای در قالب تقسیمات و آرایه‌های خاصی در مصاحف قابل شناسایی هستند. علائم و آرایه‌بندی این تقسیمات در مصاحف به ساده‌ترین شکل ممکن اجرا می‌شد. ضمن اینکه نوع نشان و عناصر تزئینی بکاررفته در آنها نیز با یکدیگر بی‌ارتباط نبودند. پس آنچه اهمیت این تقسیمات را بخوبی نمایان می‌کند ارتباط مستقیم آنها با قالب اجرایی و ساختار عناصر بصری بکاررفته در آنها است. در طی پژوهشی دیگر درباره نسخ خطی قرآن در موزه ملی ایران به قرآنی متفاوت از قرآن‌های دیگر از نظر تقسیم بندی و تزئینات برخوردیم همین امر موجب جلب توجه نگارنده شد و تصمیم بر این که در پژوهشی علاوه بر معرفی این مصحف شریف، به مؤلفه‌های ساختاری و عناصر بصری بکاررفته در آن نیز بپردازیم.

معرفی نسخه:

هدیه‌ای از طرف پادشاه اردن «ملک عبدالله» به دکتر مصدق، مصحف شریف به شماره ۲۲۴۸۱، محفوظ در موزه ملی ایران است. این نسخه خطی قرآنی به خط ریحان در سال ۱۰۰۳ ه.ق. "توسط احمد بن عبدالله بن احمد الجزیری الزبیدی" در ۶۳۰ صفحه و ۱۳ سطر در صفحه و قطع: رحلی ۳۷×۲۶ سانتیمتر، در سوره کتابت، تذهیب و تجلید شده است. صفحات نخست قرآن طبق محتویات کتابت شده است. در کتیبه «يقول العبد الفقير الى الله تعالى» روایات و نقل قول‌های بندگان به خداوند متعال است (صفحه یک تا چهار). در پاراگراف پایانی صفحه چهار کتیبه‌ای دیگر ترسیم شده است و در کتیبه « ذکر اسماء القرآن السبعة و روات هم الاربعه عشر» نوشته شده است. در این صفحات (بخش پایانی صفحه چهارم تا صفحه هجدهم) روایات قراء هفت و دهگانه نوشته شده است، اضافه بر روایات، رموز قراء هم در جداولی به قلم سیاه و شنجرف ذکر شده است (تصویر ۱) در صفحات بعدی از صفحه (۱۹ تا ۲۴) فهرست سوره‌ها، تعداد حروف، کلمات و... در قالب جداولی به دو رنگ سیاه و شنجرف به حروف و اعداد نوشته شده است. در صفحات (۲۵ و ۳۱) فهرست سوره‌ها به ترتیبی که بر پیامبر نازل شده در جداول به صورت مورب و به دو رنگ شنجرف و سیاه قید شده است و در ادامه آن از خواص قرائت سور و نحوه نزول آنها مطالبی ذکر شده است. وقف نامه مصحف شریف نیز در صفحه ۳۲ نوشته شده است.

تصویر ۱- جداول رموز قراء هفت و ده گانه، صفحه شماره ۸

بررسی مؤلفه‌های ساختاری و عناصر بصری:

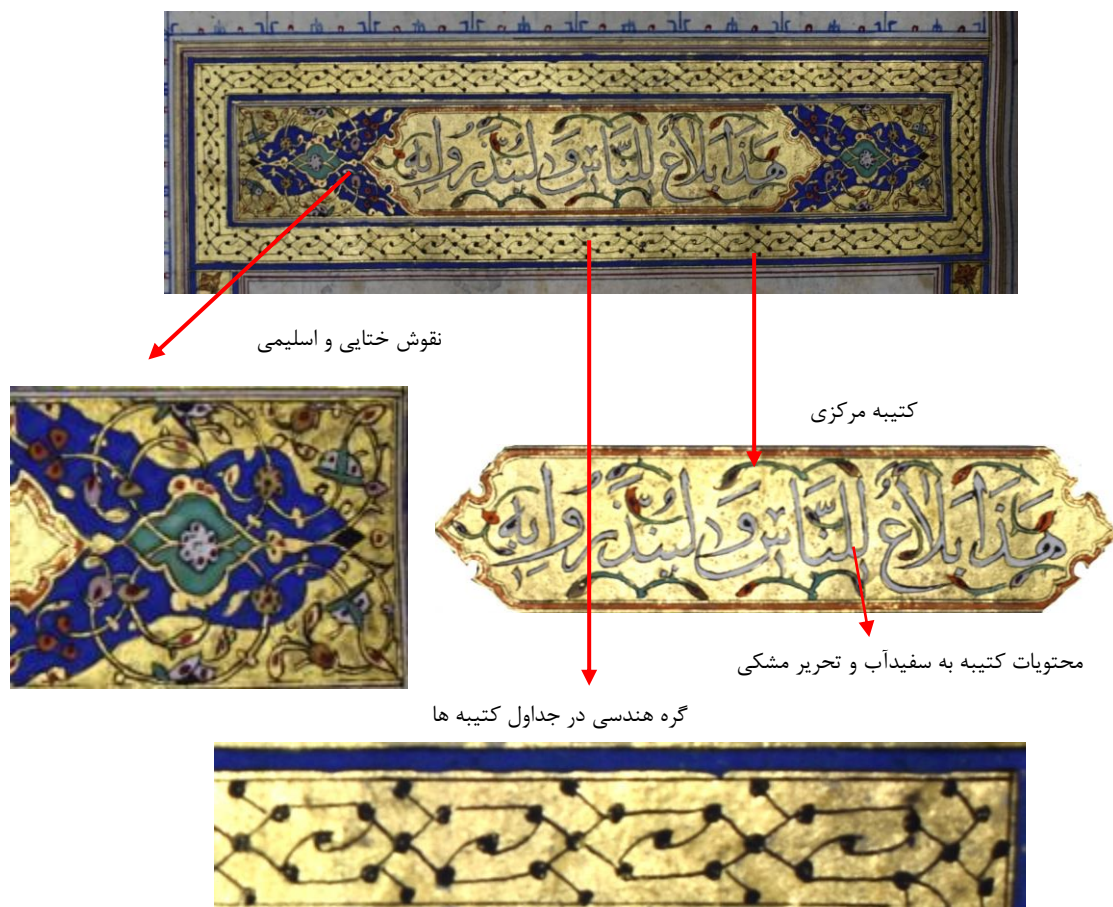
ترکیب بندی و ساختار عناصر بصری برای آفرینش یک اثر هنری مخصوصاً کتاب‌آرایی مصاحف دارای شرایط و ویژگی‌های خاصی است که هنرمندان با ذهن خلاق خود، با روش‌ها، زبان و بیان ویژه‌ای که داشتند دست به خلق آثاری در خور توجه زدند. در واقع درک عمیق هنرمندان از عناصر تجسمی - بصری سبب خلق اثری شاخص مخصوصاً در زمینه تذهیب و آرایه‌بندی نسخ خطی قرآن شده است. از این رو، مهم‌ترین گام برای خلق یک اثر هنری، ترکیب‌بندی و مجموعه عناصر ساختاری آن است. در این میان شاخص‌ترین اصل در بکارگیری آرایه‌ها و تزئینات در ارتباط با متن قرآنی شکل گرفته و تقسیمات قرآنی در این اصل نقش بسزایی داشته‌اند. در این بخش نگارنده برآن است تا آرایه‌های قرآنی اثر مورد نظر را شناسایی و بررسی نموده و به لحاظ ساختارشناسی از منظر ترکیب‌بندی صفحات و عناصر بصری بکاررفته در آنها، را ارزیابی کند.

صفحات آغازین، با دو شمشه و چهار کتیبه مزین شده است (تصویر ۲). در شمشه سمت راست مطالبی در خصوص اهمیت قرائت قرآن ذکر شده و در شمشه سمت چپ آیه ۸۸ سورة الأبراء کتابت شده است. دو کتیبه در صدر و ذیل شمشه‌ها ترسیم شده است. عناصر بکاررفته در کتیبه‌ها علاوه بر ترنج زرین مرکزی و دو ترنج در دوسوی آنها؛ طرح و نقش اسلیمی و ختایی در زمینه بوم کتیبه با الوان مختلف ترسیم شده است. استفاده از طرح گره هندسی در جداول زرین نمود آنها را بیشتر کرده است. ضمن اینکه رنگ غالب بکاررفته در این کتیبه‌ها و صفحات، رنگ طلایی (زرین) است.

تصویر ۲- صفحات آغازین، صفحه شماره ۳۳ و ۳۴

محتویات متنی کتیبه‌های سمت راست صفحه، در ترنج مرکزی قرار گرفته است، کتیبه صدر شامل: آیه ۹۸ سوره نحل «فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ» و کتیبه ذیل شامل: آیه ۹۹ سوره نحل «إِنَّهُ لَيْسَ لَهُ سُلْطَانٌ عَلَى الَّذِينَ آمَنُوا وَعَلَىٰ رَبِّهِمْ يَتَوَكَّلُونَ» است. در کتیبه‌های صدر و ذیل صفحه سمت چپ آیه ۵۲ سوره ابراهیم «هَٰذَا بَلَاغٌ لِلنَّاسِ وَلِيُنذِرُوا بِهِ وَلَعَلَّهُمْ يَتَّقُونَ» و کتیبه «وَاحِدٌ وَلِيَذَّكَّرَ أُولُو الْأَلْبَابِ» به سفیدآب و تحریر مشکی کتابت شده است (تصویر ۳).

نقوش ختایی و اسلیمی

کتیبه مرکزی

محتویات کتیبه به سفیدآب و تحریر مشکی

گره هندسی در جداول کتیبه ها

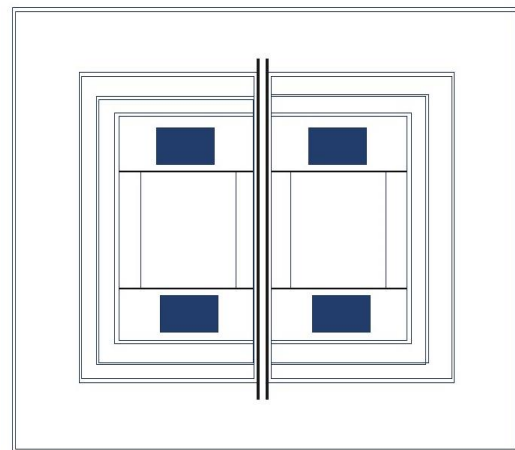
تصویر ۳- ساختار و عناصر بصری بکاررفته در کتیبه‌های صفحات آغازین

بخشی از ساختار عناصر بصری مصاحف در طی ادوار مختلف مربوط به تقسیم بندی های مختلف قرآن است. در واقع تقسیم بندی قرآن از جهات مختلف و از منظرهای گوناگون صورت گرفته است که این تقسیم بندی بر اساس تلاوت و برای سهولت در تلاوت انجام شده است. این تقسیمات در سده‌های مختلف به طور متغیر در مصاحف بکاررفته است. هر کدام از این تقسیمات با نشان‌های مختلف در حاشیه و متن مصحف ترسیم شده است. نوع نشان در قالب اجرایی طرح و نقش آن تأثیر مستقیم داشته است. ساختار علائم و نشان‌های قرآنی در مصحف شریف در قالب‌های مختلف شناسایی شده است. انواع این نشان‌ها شامل: نشان سرسوره، نشان پایان آیات، نشان پنج و ده‌آیه، نشان تحزیب، نشان سجدهات، نشان سبع و علائم قرائت‌های هفت و ده‌گانه است. ضمن اینکه در کلیه نسخه‌های نفیس جهت نمایش ارزش وجودی قرآن با ارزش‌ترین و فاخرترین تزئینات در صفحه افتتاح قرآن که زیر مجموعه‌ای از صفحات آغازین هستند بکاررفته است. در این قرآن نیز

صفحات افتتاح شامل سوره فاتحه‌الکتاب و بخش آغازین سوره بقره است. آرایه‌بندی و تزئینات در این صفحات در قالب عناصر مختلفی اجرا و تناسب در صفحه‌آرایی صفحات افتتاح با اصول و قواعد هندسی طراحی شده و از عناصر بصری (خط، نقش و رنگ) در کلیه صفحات استفاده شده است. جدول کشی در صفحات افتتاح در قالب دو جدول و در صفحات داخلی یک جدول رسم شده است، حاشیه نویسی و تزئینات در جدول بزرگتر و متن قرآنی در جدول کوچکتر قرار گرفته است. این جدول به زر ترسیم شده است، در اقع جداولی که به زر ترسیم شده باشد را جدول زر می‌گویند و اغلب جداولی که با زر ترسیم شده است را برای نمود بیشتر با خطوط مشکی بسیار نازک تحریر می‌کرده‌اند که در این حالت به آنها جدول محرر گفته می‌شود (اکبری، ۱۳۹۷).

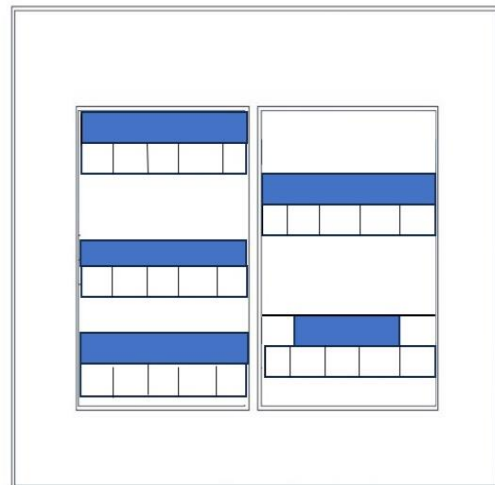
نشان سرسوره:

بزرگ‌ترین واحد قرآن سوره است (علاف، ۱۴۲۲ق). نشان سرسوره جزو اولین تقسیم‌بندی‌ها در مصاحف است. وجود نظم و دسته‌بندی آیات در قالب سوره بیشترین تأثیر را در کمک به یادگیری قاریان دارد. کار ترتیب آیات و سوره‌ها با اشاره پیامبر انجام می‌گرفت (حمد، ۱۳۸۳). این نوع تقسیم‌بندی از همان سده‌های نخست با علائمی حتی به ابتدایی‌ترین شکل ممکن در مصاحف نشان‌گذاری شد، این نشان در فاصله بین پایان سوره قبل و آغاز سوره بعد در قالب‌های متفاوت قرار می‌گیرد. ابتدای سوره‌های قرآن‌ها تماماً تذهیب شده است و اسم سوره با خطی غیر از متن به زر یا سفیدآب در میان آن نوشته شده است (اتینگهاوزن، ۱۳۸۷). این نشان در مصحف شریف در دو قالب اجرایی متفاوت در صفحات افتتاح و صفحات داخلی اجرا شده است. در صفحات افتتاح در قالب کتیبه‌های مزدوج در صدر و ذیل، کتیبه متن جهت درج اطلاعات سوره‌ها ترسیم شده است (تصویر ۴). برای اطلاعات بیشتر رجوع شود به (مرادپی، ۱۴۰۲).

تصویر ۴- صفحه‌آرایی صفحات افتتاح و محل قرارگیری کتیبه‌های مزدوج نشان سرسوره، صفحه شماره ۳۶

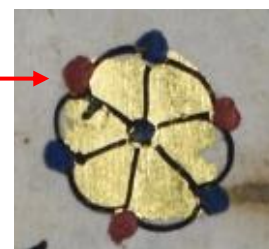
نشان سرسوره در صفحات داخلی مصحف شریف در قالبی کاملاً متفاوت از صفحات افتتاح اجرا شده است (تصویر ۵). در این صفحات تنها از یک کتیبه جهت درج اطلاعات سوره استفاده شده است. نوع طرح و نقش بکاررفته در این نشان‌ها متفاوت از هم است. برخی از کتیبه‌های لاجورد مزین به ترنج‌های مختلف با نقوش اسلیمی و ختایی الوان دیده می‌شود و برخی دیگر از کتیبه‌های سرسوره با نقوش زرین در قالب مستطیل‌هایی در ابعاد مختلف طراحی و اجرا شده است.

تصویر ۵- صفحه آرای صفحات داخلی و محل قرارگیری کتیبه‌های نشان سرسوره در صفحات داخلی، صفحه شماره ۶۲۲

نشان پایان آیات:

کوچکترین و ریزترین تقسیم‌بندی قرآن، آیه است. ۶۲۳۶ تعداد آیات قرآن (جوان آراسته، ۱۳۸۳). در انتهای هر آیه‌ای از مصاحف، سه نقطه گذاشته شد (طبرسی، ۱۴۰۶ ه.ق). که در پایان هر آیه و در قالب گل‌های چند پر ترسیم شده است، این تقسیم‌بندی به قاری کمک می‌کند تا آیات را از هم تشخیص داده و هنگام تلاوت در پایان هر آیه توقف کرده و آیه بعدی را تلاوت کند (تصویر ۶).

تصویر ۶- نشان پایان آیات

نشان خمس و عشر:

تقسیم‌بندی دیگری که در این مصحف شناسایی شد تقسیمات پنج و ده آیه است. این تقسیمات نیز در گذشته جهت تفکیک هر پنج آیه (خمس) و هر ده آیه (عشر) برای سهولت در آموزش صورت گرفته و نظر بر این است که این تقسیم‌بندی به امر مأمون عباسی شکل گرفته است. در مصحف شریف این تقسیم‌بندی در قالب نشان‌هایی برابر پنج‌مین، دهمین، پانزدهمین و... آیات در حاشیه اوراق ترسیم شده است. هر دو نشان خمس و عشر در قالب یک طرح و نقش بدون کوچکترین تفکیک دو نشان، شناسایی شده است (تصویر ۷).

تصویر ۷- تزئینات نشان خمس و عشر، صفحه شماره ۵۹۸

نشان سُبُع:

تقسیم بندی هفت تایی قرآن یا «سُبُع» نوعی از تقسیمات قرآنی است که بیشترین کاربرد را در سده‌های نخست داشته است. در این تقسیم بندی قرآن به هفت بخش در تطابق با روزهای هفته تقسیم شده است. مصاحف قدیم قرآنی بخش بندی‌های مختلف داشته‌اند. تقسیم‌بندی قرآن و صحافی قرآن در دوپاره؛ تقسیم‌بندی به چهار پاره، تقسیم‌بندی به ۳۰ جزو؛ و تقسیم‌بندی به هفت پاره از معروف‌ترین آنهاست. تقسیم بندی به هفت پاره یا هفت سُبُع قرآن (جمع: اسباع) است (کریمی نیا، ۱۴۰۰: ۲۰). این علائم در هفت موضع در حاشیه مصحف و در قالب قرص‌های زرین ترسیم شده و کلمه «سُبُع» به سفیدآب در مرکز آنها - کتابت شده است. بر این اساس، هفت سُبُع مصحف معرفی شده چنین است:

۱- ابتدای قرآن کریم تا پایان آیه ۶۱ سوره نساء (... یصدون عنک صدودا) صفحه شماره ۱۱۸.

۲- از آیه ۶۲ سوره نساء تا پایان آیه ۱۷۰ سوره اعراف (... نضیع اجر المصلحین) صفحه شماره ۲۱۲.

۳- از آیه ۱۷۱ سوره اعراف تا پایان آیه ۲۵ سوره ابراهیم (... لعلهم یتذکرون) صفحه شماره ۲۹۴.

۴- از آیه ۲۶ سوره ابراهیم تا آیه ۵۵ سوره مؤمنون (... ایحسبون انما نمدهم به من مال وبنین...) صفحه شماره ۳۷۰.

۵- از آیه ۵۶ سوره مؤمنون تا پایان آیه ۲۰ سوره سبا (... فاتبعوه الا فریقا من المؤمنین) صفحه شماره ۴۵۰.

۶- آیه ۲۱ سوره سبا تا آخر سوره فتح صفحه شماره ۵۲۸.

اما آخرین علائم سُبُع در مصحف شریف شناسایی نشد؛ نکته‌ای قابل توجه در صفحه‌ای که سورپایانی در آن قرار گرفته‌اند وجود فضای خالی یک نشان برش خورده بطور منظم و در قالب شکل نشان در حاشیه ورق است که ممکن است نشان سُبُع هفتم مصحف باشد که مفقود شده است. لازم به ذکر است علائم تقسیمات هفت‌پاره در آیات پایانی این تقسیم‌بندی در حاشیه نشان‌گذاری شده؛ مثلاً در نشان سُبُع دوم؛ نشان و علائم در پایان آیه ۱۷۰ سوره اعراف (... نضیع اجر المصلحین) ترسیم شده است (تصویر ۸).

تصویر ۸- نشان سُبُع دوم (آیه ۱۷۰ سوره اعراف) صفحه شماره ۲۱۲

نشان تحزیب:

رایج‌ترین تقسیم‌بندی مرکب است از سی قسمت (به عربی جزو، به فارسی سی پاره یا پاره) برای مطابقت با روزهای یک ماه این تقسیم‌بندی از سده سوم/ نهم میلادی رایج بود (بلر، ۱۳۹۶: ۴۵). در مصحف شریف علاوه بر قالب اجرایی طرح و نقش نشان سُبُع در حاشیه اوراق شاهد بکارگیری همین قالب نشان با تفاوت در محتویات کتابت شده در نقش نشان هستیم (تصویر ۹). آنچه جالب توجه است استفاده از تقسیم‌بندی جزو، حزب و ربع در مصحف شریف همزمان با بکارگیری تقسیمات هفت‌تایی (سُبُع) است.

تصویر ۹- نشان حزب

نشان سجده:

در قرآن مجید، آیاتی وجود دارد که به آیات سجده نام‌گذاری شده‌اند، و آن آیات، آیاتی هستند که خواندن یا گوش دادن و یا شنیدن آنها سبب وجوب یا استحباب سجده می‌شود، اما نوشتن یا مشاهده و نگاه به آیات نوشته شده، همچنین تصور و خطور کردن این آیات به ذهن سبب وجوب یا استحباب سجده نمی‌شود (طباطبایی، ۱۴۱۹: ۵۷۸). در چهارده سوره قرآن کریم آیاتی وجود دارد که پس از تلاوت آن به دستور برخی روایات پیامبر (ص) و ائمه اطهار (ع) سجده لازم می‌شود، بنابر روایت شیعه یا اهل تسنن متفاوت است. در چهار آیه از این آیات سجده واجب و در بقیه مستحب است، سوره‌هایی که در آنها سجده واجب قرار دارد، سوره عزائم می‌گویند، آن سوره‌ها عبارتند از: سوره سجده آیه ۱۵، فصلت آیه ۳۷، نجم آیه ۶۲ و علق آیه ۱۹، پس از شنیدن یا خواندن این آیات سجده واجب می‌شود (آیات سجده واجب) و فوراً باید به سجده رفت. سجده‌های مستحب نیز در ده سوره قرآن قرار دارد که عبارتند از: سوره اعراف آیه ۲۰۶، رد آیه ۱۵، نحل آیه ۴۹، اسراء آیه ۱۰۷، مریم آیه ۵۸، حج آیات ۱۸ و ۷۷، فرقان آیه ۶۰، نمل آیه ۲۵، انشقاق آیه ۲۱، در آیات سجده مستحبی نیز از روی استحباب خوب است به سجده رفت در هر دو صورت گفتن ذکر در سجده واجب نیست، اما سنت است و می‌توان ذکر سجده نماز را خواند و پس از اتمام در حال نشستن نیز گفتن تکبیر سنت است (خرمشاهی، ۱۳۸۱: ۱۱۹۰). در مصحف شریف کلیه علائم سجده در حاشیه و برابر آیاتی که شامل تقسیمات سجده هستند مشخص شده است (تصویر ۱۰).

تصویر ۱۰- نشان سجده واجب، آیه ۱۹ سوره العلق، صفحه شماره ۶۱۰

علائم قرائت هفت و دهگانه:

قرائت یعنی علم به کیفیت ادای کلمات قرآن و شناخت اختلاف آنها به حسب راویان (منجدالمقرئین، ۳). مقری (از مصداقراء) یعنی قرآن شناس و قرائت شناسی که این اختلافها را به طریق شفاهی فرا گرفته باشد و بشناسد و بیان کند. سنت شفاهی، یعنی استماع از استادان پیشین و حفظ سینه به سینه در قرائت اهمیت شایانی دارد. مقری باید در عربیت و نحو و لغت و تفسیر و روایت و درایت مهارت داشته باشد. آموزندگان و قاریان، قرآن را نزد او یا بر او میخوانند (خرمشاهی، ۱۳۹۵: ۲۰). نسخه های قرآن بر اساس قرائت خاص کتابت شده است؛ موضوع اختلاف قرائت از سده های پیشین و همزمان با کتابت قرآن مطرح شده است « مثلاً کتابت این قرآن براساس قرائت حافص یا نافع است» بنابراین نوع قرائت در هر مصحفی بیان شده است. قرآت هفت و دهگانه جزو تقسیمات قرآنی نیست و دارای نشان هایی در قالب طرح و نقوش نیستند. علائمی که در چگونگی تفکیک اختلاف قرائت ها بکاررفته در قالب رنگینه نویسی در حاشیه اوراق است. ضمن اینکه اسامی قراء هفت و دهگانه و روایت های آنها در مصحف شریف قید شده است. قرائت های مختلف به قلم سیاه کتابت و رموز قرأ (پیش تر قید شد، این رموز در قالب جداولی در صفحات نخست آمده است) (تصویر ۱) به شنجرف در حاشیه اوراق کتابت شده است. در برخی نسخ از رنگهای لاجورد، طلایی و شنجرف نیز استفاده شده (رجوع شود به قرآن شماره ۷، ۵۶۳، محفوظ در موزه هنر والترز).

در تاریخ علم قرائت، قرائت سبع (دارای هفت قاری - یعنی ائمه قرائت شناس- و دو راوی برای هر یک = چارده روایت) و قراآت عشر (قراآت دهگانه) که هر دو متشکل از قدیم ترین و بزرگ ترین قرآن شناسان و قرائت شناسان قرون اولیه اسلامی هستند وجود دارد و بسیاری کتاب های معتبر هست که اختلاف قرائت را ثبت و ضبط کرده است (همان: ۱۳۹۵-۵۵۷).

مراد از اختلاف قرائت این است که فی المثل بعضی از قاریان هفتگانه یا دهگانه در نخستین سوره قرآن (فاتحة الكتاب) الحمد را به فتح یا کسر دال خوانده اند یا ملک را در مالک یوم الدین (که در رسم عثمانی بدون الف کتابت می شده و می شود) به این صورتهای خوانده اند: **مَلِكٌ يَوْمَ الدِّينِ، مَلِكٌ يَوْمَ الدِّينِ، مَالِكٌ يَوْمَ الدِّينِ**، به جای **مَالِكٍ يَوْمَ الدِّينِ** (تصویر ۱)، (که قرائت رسمی قرآن های امروز جهان اسلام است که روایت حفص از عاصم است) موارد اختلاف قرائت در قرآن مجید بر وفق ثبت کتاب التیسیر دانی در حدود ۱۰۰،۱ مورد است که اغلب آنها کم اهمیت و فی المثل مربوط به حاضر یا غایب بودن ضمائر و صیغه بعضی افعال است (خرمشاهی: ۱۳۹۵، ۵۵۷).

تصویر ۱۱- نمونه اختلاف قرائت ملک و مالک سوره فاتحه . صفحه شماره ۳۶

در صفحات ترقیمه چهار کتیبه مزین به نقوش و گره‌های هندسی ترسیم شده که در کتیبه‌های ذیل و صدر صفحه سمت راست آیه ۱۱۵ سوره الانعام « وَتَمَّتْ كَلِمَتُ رَبِّكَ صِدْقًا وَعَدْلًا لَا مُبَدِّلَ لِكَلِمَاتِهِ وَهُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ » به سفیدآب تحریر شده است. در کتیبه‌های سمت چپ آیه ۴۲ سوره فصلت « لَا يَأْتِيهِ الْبُطْلُ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَلَا مِنْ خَلْفِهِ تَنْزِيلٌ مِّنْ حَكِيمٍ حَمِيدٍ » کتابت شده است (تصویر ۱۲).

تصویر ۱۲- رقم کاتب، صفحه شماره ۶۲۱ و ۶۲۲

جلد مصحف شریف مقوا، ابره تیماج قرمز، سرطبلدار، سجاف مشکی، از بیرون دارای نقوش اسلیمی زرانود و مرصع و قسمت درونی جلد دارای نقوش ترنج زرین است. در کتیبه لولا جلد؛ آیات ۷۷ تا ۸۰ سوره واقعه به زر کتابت شده است (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳- جلد مصحف شریف

نتیجه‌گیری:

در آفرینش‌های قرآنی تزئینات را می‌توان به بخش‌های مختلفی تقسیم نمود، بخش عناصر بصری که تأثیری مفهومی در مکتوبات ندارد، مثلاً تشعیر، تذهیب، اسلیمی، ختایی، شمسه، ترنج، سرترنج، نیم ترنج، کتیبه، سرلوح، لچک، کمند، گره هندسی، جدول سازی، و رنگ نام برد که تمامی این عناصر و روش‌ها در ساختار بصری قرآن‌های خطی نفیس نقش بسزایی دارند (قاسمی راد، ۱۶). با توجه به بررسی مؤلفه‌های ساختاری و عناصر بصری بکاررفته در مصحف شریف شماره ۲۲۴۸۱ محفوظ در موزه ملی ایران، فرینه‌سازی سراسری در صفحات افتتاح (حمد و بقره)، جدول کشی‌های زرین (محرر) و جداول متنوع رنگی در کتیبه‌های سرسوره، تفاوت صفحه‌آرایی صفحات افتتاح با صفحات داخلی قرآن، شناسایی شد. در کلیه عناصر بصری چنین استنباط می‌شود که در مصحف شریف علاوه بر استفاده از نقوش گیاهی، اسلیمی و ختایی از نقوش انتزاعی نیز بهره برده‌اند، اما میزان استفاده از نقوش گیاهی، اسلیمی و ختایی بیشتر است. عناصر بصری در دو قالب؛ وابسته به متن قرآن بکاررفته و ساختار اجرایی این عناصر در ارتباط مستقیم با نوع تقسیمات است. بر این اساس با توجه به مؤلفه‌های ساختاری نشان‌های قرآنی می‌توان به راحتی نوع نشان را شناسایی کرد. بخشی دیگر از این ساختار مربوط به تزئینات افزوده شده به قرآن است که در بخش صفحه آغازین و صفحات ترقیمه بکاررفته است. اما نکته قابل توجه در بکارگیری دو نوع تقسیم‌بندی در یک مصحف همزمان با هم است. اینکه در کنار نشان تحزیب، از تقسیمات سُبُع (هفت تایی) قرآن نیز استفاده شده است. اما فرضیه‌ای در خصوص این رخ داد در نظر نگارنده شکل گرفت و آن الحاقی بودن یکی از این دو تقسیم‌بندی بود که با بررسی‌های دقیق‌تر این نظریه رد شد. شاید کاتب این دو تقسیم‌بندی را بطور همزمان با این استدلال، بکاربرده که حق انتخاب و استفاده از نوع تقسیم‌بندی را بر عهده قاری گذاشته باشد. اینکه قاری براساس تقسیمات هفت تایی یا سی جزو به قرائت و آموزش قرآن بپردازد. ضمن اینکه این دو نشان از نظر طرح و نقش یک قالب اجرایی داشته و تفاوت در ذکر نام نشان‌ها است. بکارگیری علائم قرائت هفت و ده‌گانه بصورت نوشتاری در حاشیه نیز در کلیه اوراق و براساس اختلاف قرائت برخی کلمات و

حروف با ذکر رموز قراء هفت و ده‌گانه، شناسایی شد. کاتب با دقت تمام این قواعد را در حاشیه مکتوب کرده است این اختلاف قرائت در معدود مصاحفی بکاررفته است.

«در پایان نگارنده بر خود لازم می‌داند تا از همکاری موزه ملی ایران مراتب تشکر و قدردانی را داشته باشد».

منابع:

- اتینگهاوزن، ریچارد، ۱۳۸۷، تذهیب نسخ خطی، ترجمه زهرا بایستی، تهران، علمی و فرهنگی.
- افروند، قدیر، ۱۳۷۵، گلچینی از قرآن های خطی موزه دوران اسلامی، تهران، موزه ملی ایران.
- اکبری، الهام ۱۴۰۰، بررسی روند تکامل جدول کشی در نسخ خطی اسلامی (از قرن ششم تا قرن نهم هجری)، تهران، دانشگاه هنر.
- بلر، شیلا، ۱۳۹۶، خوشنویسی اسلامی، ولی الله کاووسی، تهران، فرهنگستان هنر.
- جوان آراسته، حسین، ۱۳۸۸، درسنامه علوم قرآنی، چاپ ششم، قم، انتشارات بوستان کتاب.
- حمد، غانم قدوری، ۱۳۸۳، رسم الخط مصحف، یعقوب جعفری، تهران، انتشارات اسوه.
- خرمشاهی، بهاءالدین، ۱۳۸۱، دانشنامه قرآن و قرآن پژوهی، جلد ۲، تهران، دوستان - ناهید.
- خرمشاهی، بهاءالدین، ۱۳۹۵، قرآن پژوهی، جلد اول، چاپ پنجم، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی.
- طباطبائی، محمدحسین، ۱۳۶۷، تفسیر المیزان، ترجمه ناصر مکارم شیرازی، قم، بنیاد علمی و فرهنگی علامه طباطبائی.
- طبرسی، فضل بن حسن، ۱۳۹۰، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، ترجمه محمد بیستونی، جلد ۱، مشهد، آستان قدس رضوی.
- علاف، ادیب، ۱۴۲۲ق، البیان فی علوم القرآن، جلد دوم چاپ اول، دمشق، انتشارات فارس.
- قاسمی راد، هادی، بی تا، ساختارهای بصری در قرآن های خطی دوره صفوی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.
- مرادپی، زهره، ۱۴۰۲، مطالعه ای انواع نشان های قرآنی و بررسی سیر تحول طرح و نقش بکاررفته در آنها از سده ۱۰ تا ۱۳ ه.ق، کارشناسی ارشد، به راهنمایی سعید خودداری نائینی، دانشگاه هنر تهران، دانشکده حفاظت و مرمت.

Abstract:

Book arrangement of the Quran is one of the arts that has a special place due to the blessing of the religion of Islam. The writers of the Qur'an have tried their best to present the text as best and as beautiful as possible in order to remember and emphasize the sacredness of the divine text. The respect and reverence of Muslims towards the Qur'an and its place has inspired the efforts of artists in the discussion of the structure and the use of visual elements to decorate it. The importance of book arrangement of the Qur'an among Muslims from the first centuries was the reason for the increase in the activity of artists to beautify the Qur'an. Calligraphy, gilding and highlighting have played a key role in the structure and visual elements of the books. Gilding was formed directly under the influence of Islamic thinking and the structure of the Quranic content, and for this reason, artists have used their greatest efforts in decorating the Quran from the very beginning until today, and these developments and progress. It shows the importance and special place of book arrangement of Quran in Islamic civilization This research aims to introduce the Quran number 22481, preserved in the National Museum of Iran, and examine the structural components and visual elements used in the Holy Quran. In addition, the present research has been carried out using a descriptive-analytical method and the information has been compiled using library sources and the field method, i.e. direct observation of the manuscript of the Qur'an number 22481 of the National Museum of Iran.

key words:

Structural components, visual elements, Quran No. 22481, National Museum of Iran.